

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyə ictimai fikrində rolu haqqında

Mədinə Karahan

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,
Xəzər Universiteti Dünya məktəbinin müəllimi*

E-mail: medina.karahan@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. T. Salamoğlu,
filol.ü.e.d., prof. B. Əhmədov

Açar sözlər: Ə. Ağaoğlu, Türkiyə, Ağaoğlunun fəaliyyəti, siyasi proseslər, ictimai fikir

Ключевые слова: А. Агаоглы, Турция, деятельность А.Агаоглы, политические процессы, общественное мнение

Key words: A.Aghaoghlu, Turkey, A. Aghaoghlu's activities, political processes, social thought

XX yüzilin əvvəllərində Türkiyə ictimai fikrində mühüm rola malik olan fikir adamlarından biri də Ə.Ağaoğludur. 1909-cu ildə Türkiyəyə gedərək çox az müddətdə ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak etməklə yanaşı, həm də islam aləmi və türk dünyasına aid məqalələrlə çıxış etmişdir. İdeya dostlarından biri Y.Akçura onun türküçülük fəaliyyəti haqqında yazır: "Ağaoğlu Əhməd bəyə türküçülük hərəkatında xüsusi bir yer ayırmaq vacibdir inancındayım. Əhməd bəy Ağaoğlu türk millətçiliyi fikrinə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi bütün müsəlmanların, hətta bütün doğuluların həyat, xoşbəxtlik, bağımsızlıq və gələcəyi qayğısı ilə bir neçə mərhələdən keçərək çata bilmişdir" (1, 213). Məsələ burasındadır ki, bu dövr Türkiyə üçün çox hərəkatlı və təşkilatlanma dövrü olduğundan Ə.Ağaoğlu da bu təşkilatlanmalarda yaxından iştirak etmiş, baş rollardan birini oynamışdır. O, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak etməklə yanaşı, özünün hüquqçuluğu ilə yeni hüquq cəmiyyətinin yaradılmasında önəmli rolu olur. O, həm də üç dönmə millət vəkili seçilir. Bununla belə, təşkilatlanma ilə yanaşı, bir çox yazılar da yazmışdır ki, bu yazılar əsasən, Türkiyənin və müsəlman aləminin gələcəyi yönündə fikirlərini bildirirdi.

Məlumdur ki, Ə.Ağaoğlu Türkiyədə fərqli bir siyasi, ictimai bir mühitə düşdüyündən müxtəlif düşüncə hərəkatının episentrində yer almışdı. Bu zaman Osmanlı imperatorluğu bu zaman tarixinin ən çətin, ağır günlərini yaşayır, yeni siyasi arayışlar içində olduğunu göstərirdi. Həm Avropanın içində, həm də ondan kənarında milliyətçilik, milli kimlik uğrunda gərgin bir mübarizə gedirdi. Qərb cəmiyyətlərində milliyətçilik Yaxın Şərq, Balkanlar və Şərqi Avropanın siyasi xəritəsini bəzirləməkdə idi. Avropadan kənarında olan cəmiyyətlərə də bu proses bu və ya digər şəkildə öz təsirini göstərmişdi. I Dünya savaşında isə bu proseslər hərbi müstəviyə keçmişdir. İki böyük qüvvə olan Rusiya və İngiltərə Qərbin "Şərq problemi" məsələsində anlaşaraq Orta Asiyadakı rəqabətlərinə son qoyaraq Osmanlıya qarşı birgə hərəkat etmiş.

Bu uzlaşma Uzaq Şərqdən Balkanlara qədər ictimai-siyasi proseslərin dəyişməsinə, yeni

bir mərhələnin başlanmasına nədən olmuşdur. Getdikcə bu güc birliyinə başqa ölkələrin də qoşulması Osmanlının yeni itkilərə hazır olmasını şərtləndirirdi. Bu hadisələr fonunda İttihad və Tərəqqi partiyasının 1908-ci ildən sonra ön səhnəyə çıxması Osmanlıda gedən daxili prosesləri bir qədər də sürətləndirmişdir. Türkiyədə gedən siyasi proseslər onun yaradıcılığının yeni istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Ə. Ağaoğlu tədqiqatçılarından olan Ufuk Özcan onun Türkiyəyə gəlişini belə dəyərləndirirdi: “Ağaoğlu Qafqazdakı fəaliyyətindən fərqli olaraq Osmanlı imperatorluğu sərhədləri içərisində öncəliklə siyasi fəaliyyətə bağlı hərəkatlərlə göz doldurur. İmperatorluq Türkiyəsinə böyük ölçüdə tam olaraq formalaşmış, yetişgin bir şəxsiyyət, intellektual olaraq gəlişinə rəğmən, burada əldə edəcəyi mövzu və problematika dolayısıyla düşüncə həyatında yeni bir mərhələ açmışdır” (2, 71).

Yaradıcılığının Türkiyə dövrünün ilk mərhələsində onun məqalələrini “Sirati müstəkim” və “Sebilürreşad” kimi islami dərgilərdə islam dünyasına səslənən görürük. “Aləmi islam və siyasiyyatı ümumiyyə: bizim təqib edəcəyimiz məslək”, “Aləmi islam: bulqarların müddeayarı”, “Aləmi islam: Türkiyədə mühacirət”, “Türkiyədə mühacirət məsələsi”, “Aləmi islam: İranın mazi və halına bir nəzər”, “Aləmi islam: vəziyyəti siyasiyyeyi-hazırımız”, “İngilslərin ultimatumu münasibətiylə İran haqqında” və s. onlarla məqalələrində bu dərgilərdə məqalələr yazaraq islami problemləri qabardırdı. Lakin zaman keçdikcə Ə. Ağaoğlunun mövzuları da dəyişir, yavaş-yavaş yön dəyişdirərək milliyyətçi və türkçülük istiqamətinə meyillənir. Bu da başadüşülən idi; ona görə ki, Ə. Ağaoğlu Osmanlıda hadisələrin tez-tez dəyişməsi, Osmanlının düşdüyü vəziyyətə və özünün vəzifəsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, ilk getdiyində o, Orta Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən Rusiyalı müsəlman türk-tatarların haqlarını müdafiə Komitəsinin üzvü idisə, bir qədər sonra İttihad və Tərəqqinin sıralarında yer alaraq partiya adından çıxış etmiş və fəaliyyət göstərmişdir. İstanbul Darülfünunun Ədəbiyyat fakültəsində yeni açılan türk Mədəniyyəti tarixi kafedrasının müdiri olması və burada türk-moğol tarixindən dərs verməsi onun istiqamətinin dəyişməsində önəmli rol oynayır. Bu dövərdə artıq onun “Sirati müstəkim” və “Sebilürreşad” kimi dərgilərdən daha çox diplomatik çevrələrə yönəlmiş fəaliyyət sferasına daxil olur və bu çevrələrə yaxın fransızca “Hilal” və “Le Jeune Turc” qəzetlərində məqalələrlə çıxış edir.

Bundan sonra Ə. Ağaoğlunun fəaliyyəti daha çox partiyanın fəaliyyəti ilə uzlaşırdı. Bu məqalələrində Ə. Ağaoğlu siyasi düşüncəsini ortaya qoymaqla yanaşı, ittihadçılıq adından çıxış edir və fransız mətbuatına, eləcə də Fransanın siyasi təzyiqlərinə, hücumlarına cavab verirdi. “Aləmi islam: vəziyyəti siyasiyyeyi hazırımız” adlı məqaləsində Fransanın mədəniyyət nüfuzunun Osmanlılığa, xüsusilə də islam kimliyinə zidd olduğunu” bildirir və “Tənzimatçı qərbçiliyin siyasi və mənəvi kimliyin itirilməsinə gətirib çıxartmasına yol açdığı” (3) qənaətinə gəlirdi.

Ə. Ağaoğlu Milli Mücadilə dövründə də siyasi partiya quruculuğunda yaxından iştirak edir. Ə. Ağaoğlunun getdikcə türkçülüyə meyil etməsinin bir səbəbi də İttihad və Tərəqqi partiyasının üzvü olması və Türkiyədə gedən proseslərdə yaxından iştirakıdır.

Əlbəttə, bu fikrin bir qismi ilə razılaşmaq mümkündür, lakin bütünlüklə haqq qazandırmaq da olmaz. Belə ki, biz Ə. Ağaoğlunu Bakıda da müstəqil hərəkat edən, ideoloji mövzulara meyil edən bir publisist kimi görürük. Doğrudur, Bakıda əsasən burjuaziyanın mətbuat orqanlarında çalışmışdı, ancaq onun məqalələri ideoloji yöndə idi və cəmiyyətin çıxarılırları üçün yazılırdı. Osmanlıya ilk getdiyində, xüsusilə məşritiyyət illərində isə Ə. Ağaoğlu müxtəlif dövlət vəzifələrində olduğundan istər-istəməz rəsmi vəzifənin təsirindən çıxıb bilməmiş, yazıları və fəaliyyəti də bu istiqamətdə olmuşdur. Əvvəlcə Maarif Nəzarəti

müfəttişliyində, daha sonra isə İstanbul darülfünunda dərs verməsi, İttihad və Tərəqqi partiyasının sıralarında parlament fəaliyyəti onun türkçü istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. ancaq sonrakı proseslərdə biz Ə. Ağaoğlunu daha çox müstəqil hərəkət edən bir publisist kimi gördüyümüzə onun fəaliyyətində də liberalizm özünü göstərməkdədir.

Ə. Ağaoğlunun İttihadçılarla yaxınlığı və onları dəstəkləməsi onun sonrakı siyasi karyerasına öz təsirini göstərmişdir. Onun siyasi düşüncəsi, çoxlu dil bilməsi, fəaliyyətindəki məqsədyönlülük və s. onu tezliklə İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin əsas mərkəz üzvlüyünə gətirib çıxarır və Afyonkarahisardan Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir.

Özcan Ufukun bunu “türkçülüğün siyasi düzeyində mənimsənilməsinin və parlamentdə türkçü ünsürlərin daha təsirli olmalarına” (2, 82) bağlaması tamamilə doğrudur. Bu illərdə doğrudan da həm Ə. Ağaoğlu, həm də Rusiyadan gələn digər türklər (Ə. Hüseyinzadə, Y. Akçura və b.) türkçülük istiqamətində məqsədyönlü çalışırdılar. Şübhəsiz, burada Balkan savaşı öncəsində Osmanlıda qurulan ilk türkçü dərnəklərin də rolunu unutmamaq olmaz.

Doğrudur, bu dərnəklər yaranarkən maarifçilik istiqaməti əsas götürülürmüşdü, yəni siyasi dərnək kimi nəzərdə tutulmamışdı. Elə dərnəyin nizamnaməsində də onun hər hansı bir siyasi tələbdə bulunmadığı, siyasətdən uzaq olduğu deyilir, məqsədlərinin arxeoloji, tarix, dilçilik, ədəbiyyat, etnoloji, sosioloji və coğrafiya kimi akademik çalışmalar olduğu göstərilirdi. Dərnəkdə bir araya gələnlər də siyasətdən uzaq olduqları, sadəcə elmi araşdırmalar aparacaqlarını qeyd edirdilər. Görünür mövcud siyasi şərtlər bunu tələb edirdi. Ancaq sonrakı siyasi hadisələr bunun tamamilə əksini göstərir. Belə ki, bu dərnəyin qurucu üzvləri Yusif Akçura, Ziya Göyöl, Nəcib asim, Vələd Çələbi, Bursalı Mehmet Tahir kimi Ə. Ağaoğlu da siyasi proseslərdə önəmli rol oynayır. Elə buna görə də tədqiqatçı J. Landau belə bir qənaətə gəlir ki, bu illərdə türkçülük yönətim çevrələrdə alternativ bir siyasi tərcih olaraq mənimsənmiş deyildir. Buna qarşılıq Türk dərnəyi mədəni pantürkist bir örgüt olaraq görülmüş, üzvləri də pantürkist olaraq qiymətləndirilmişdir (4, 389).

“Türk dərnəyi”ndən sonra eyni məqsədlə yaradılmış “Türk bilgi dərnəyi”ndə (1914) də Ə. Ağaoğlu qurucular arasında yer almış və Fəlsəfə, İctimaiyyət və Türkiyyət şöbələrinin üzvü olmuşdur. Burada “Şahnamə”yə görə Turanilər” mövzusunda məruzə etmişdir. “Türk ocağı” dərnəyində və “Türk yurdu” dərgisindəki çalışmaları da eyni məqsədə xidmət edirdi. Bu dərnəklərdə akademik çalışmalar nəzərdə tutulsa da, gedən siyasi proseslər və onların qurucularının həm də siyasi adamlar olması, əslində yaxında qurulacaq bir Cümhuriyyət kadrosunun formalaşmasında əhəmiyyətli rola malik olur.

Ə. Ağaoğlu “Türk yurdu”nun ilk saylarından başlayaraq məqalələrlə çıxış etmiş və bu məqalələrində türkçülük görüşlərini ifadə etmişdir. Buna qədərki məqalələrində isə onun yaradıcılığında islam və islamçılıqla bağlı mövzular çoxluq təşkil edirdi. Doğrudur, bu zamandan başlayaraq Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığında və fəaliyyətində türkçülük önə keçir, ancaq islamçılıq da yaddan çıxmır. Daha doğrusu, Türkçülük və İslamçılıq onun sonrakı yaradıcılığının prioritet istiqamətlərini təşkil edir. Onun islamlıqla bağlı yazılarına türkçü tərəfdarlar da ciddiyyətlə yanaşırdı. Görünür, buna görə də Əli Əmiri Əfəndinin başçılığı ilə yaranmış “Asari İslamiyyə və Milliyyə Tədqiq Əncüməni” dərnəyinin üzvlüyündə Ziya Göyöl, Fuad Köprülü ilə birlikdə Ə. Ağaoğlu da yer almışdı.

Ə. Ağaoğlu siyasi vəziyyətlə bağlı polemik fikirlərilə diqqət çəkmişdir. Onun Osmanlıçılıq tərəfdarı Süleyman Nazif və İslamçılıq tərəfdarı Ahmet Naimlə mübahisələri Osmanlının siyasi gündəmini bir müddət məşğul etmişdir. “Cevaba Cevab” (Türk yurdu, 4, 12, 1329, s. 825), “Hüseyin Cahit beye Cevabım” (Hakimiyyəti Milliyyə, No: 986, 6 Kanuni evvel, 1923), “Ahmet Cevdet Beye Cevaplarım” (Vatan, No: 161-162, 1923, 23-24 Eylül) və s.

məqalələrində Osmanlıçılıq siyasətinə qarşı çıxdığı halda Türkcülük və İslamçılığı təbliğ edirdi. O, türkcülüynün islamçılıqla ziddiyyət təşkil etmədiyini və kəşimədiyini önə sürür və türkcülüynü ancaq islami motivlərlə birgə qəbul edirdi. Ə. Ağaoğlunun Türkiyə siyasi həyatında son dərəcə yaxından iştirakı və proseslərin içində olması onun Maltaya sürgünü ilə nəticələnir. Ə. Ağaoğlu da daxil olmaqla 61 nəfər sürgün həyatı yaşayanların əksəriyyəti İttihad və Tərəqqi partiyasının idarə heyəti, üzvləri, yaxud onlara yaxınlıqları ilə tanınan görkəmli adamlar idi. Məlumdur ki, 1919-cu ildə Ə. Ağaoğlu üzərində ingilis generalı Tomsonun Parisdəki ingilis əskəri atşesinə yazdığı bir tövsiyə məktubu və Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik pasportu olmasına rəğmən İstanbulda həbs edilmiş və ittihadçılarla birlikdə Maltaya göndərilmişdi.

Ə. Ağaoğlu fəaliyyətinin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Maltada da çox fəal olur, siyasi düşüncələrini davam etdirir. Xüsusilə ingilis rəsmilərinə qarşı qorxmadan, son dərəcə açıq və sistemli şəkildə mübarizə aparan ikinci bir adam yoxdur. O, burada ingilis yaşam tərzini və cəmiyyət modelini müdafiə etməklə yanaşı, onları tənqid etməkdən də çəkinmir, Böyük Britaniya qüvvələrinin özbaşınalığına qarşı özünün kəskin etirazını həmişə bildirmişdir.

Tədqiqatçı Bilal Şimşir onun ingilislərə qarşı bu cür kəskin hərəkətlərini nəzərdə tutaraq yazır: “Ağaoğlu lütf deyil, haqq arayır və ingilislərin ikiüzlülüynü irəli sürürdü. İngilislər açıqdan-açığa bu sərt adamla bu sərt adamla mübahisəyə girişmişdilər. Haqqında gizləndən-gizlinə saxta qovluq hazırlamağa başlamışdılar” (5, 32). Özünün azad olunmağa haqqı olduğunu döndə-döndə irəli sürən Ə. Ağaoğlu bu tələblə ingilis rəsmilərinə (Lordlar palatası, ədliyyə naziri və b.) məktub yazaraq ədalət tələb edirdi. Ə. Ağaoğlu Maltada bir an da olsun azadlığa çıxacağından ümidini kəsməməklə yanaşı, vətəni və yaşadığı Türkiyəni də unutmamışdır. Məktublarında “Xatirəm ta uzaqlara, gənclik zamanıma, Qarabağa, Qalanın ö gözəl dağlarına Yastı Burca, Daşaltına, Cıdır düzünə, Şah-nişinə, Dəlikdaşa, o yerlərdəki günlərə getdi”, yaxud “İnşallah yaxında bütün vətənimizlə bərabər biz də qurtuluruz və haqq yerini tapır”, — deyə özünə inam ifadə edirdi (6).

Ə. Ağaoğlu Malta sürgünündən döndükdən az müddət sonra Ankara hökumət rəsmilərinə yeni idarəetmədə yer almaq istəyilə bağlı müraciət etmiş və müsbət cavab almışdı. Bu vaxtlar Ankara Anadolya xalq arasında təbliğat aparmaq məqsədilə qruplar göndərməyi qərara almışdı. Ə. Ağaoğlu Qara dəniz sahilindən Qarsa qədər gəzərək Milli mücadilə və kamalist hərəkətin lehinə təbliğat aparmağa başlayır. Bu yöndə ilk işi Qarsda bir gündəlik qəzet qurmaq və bir məktəb açmaq olur. Onun bu istiqamətdə çalışmaları hökumət tərəfindən yaxşı qarşılanır. 1921-ci ildə Mətbuat və istihbarat müdirliyinə gətirilir.

Bu zaman Ankaraya gələn bolşevik diplomat Aralovu müşayət etməsi və Milli mücadilə zamanı bolşeviklərlə Anadolu hökuməti arasında əlaqələrin qurulmasında Ə. Ağaoğlunun rolu böyük olur. Məhz buna görə də bütün vəzifələrində hökumət tərəfindən ödülləndirilir. Bir müddət Ə. Ağaoğlu Ankara Hüquq fakültəsində Anayasa hüququ dərsləri verməklə yanaşı, yeni Anayasanın yazılmasında da yaxından iştirak etmiş, Anayasa Komissionunun üzvü olmuşdur. Eyni zamanda Cümhuriyyət Xalq Partiyasının Nizamnaməsinin yazılmasında da yaxından iştirak etmişdir. Xüsusilə hökumətin rəsmi yayın orqanı olan “Hakimiyyəti Milliyyə”nin baş redaktoru olması və Cümhuriyyətin ilk dönəmində Avropa üslublu qəzetçiliyin əsasını qoyması Ə. Ağaoğlunun göstərdiyi xidmətlər içərisindədir.

Ə. Ağaoğlunun siyasi düşüncələrində də müəyyən yeniləşmə olmuşdur. İndi daha əvvəlki onillik deyildi; Cümhuriyyətin ilk illəri idi. Ona görə də bu dövrdə Ə. Ağaoğlunun əvvəlki yazılarına xas türkcülük və islamçılıq kimi mövzulara rast gəlinmir. Əgər bu mövzuda

yazıları olurdusa, daha çox cəmiyyətə yönəlik problemlər qaldırılır, daha çox toplumun təməl prinsipləri önə çəkilmişdir. Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin yaxınlaşması Orta Asiya türklüyü, turançılıq ideyalarını arxa plana keçirmişdi. Yeni siyasətdə Türkiyə-Sovet əlaqələrində problemlərə yanaşmada korrekt münasibət özünü göstərdiyindən Ə. Ağaoğlunun yazılarında da bu siyasət gözlənilirdi. Rusiyadan getmiş (Azərbaycan da daxil olmaqla) mühacirlərin Türkiyədə siyasi fəaliyyətlərinə son veriməsi də məhz bu dövrə düşürdü. Hərçənd Ə. Ağaoğlu öz xarakterinə müvafiq olaraq, yeri gəldikcə, özünün doğru bildiyi fikirlərini də yazmaqdan çəkinmirdi.

20-ci illərin ikinci yarısında Ə. Ağaoğlunun həm fəaliyyətində, həm də yazılarında, düşüncələrində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Onun fikirlərində, dövlətçilik düşüncələrində modernizm əlamətləri özünü göstərir. Baxmayaraq ki, o, milli birliyin ən yaxşı nümunəsi kimi Atatürkə bağlılığını qoruyub saxlayırdı, ancaq cəmiyyət və dövlətlə bağlı fikirlərində yenilikçi düşüncələrini də önə sürürdü. Bu onun 1926-cı ildə Atatürkə və baş nazir İsmət İnönüyə təqdim etdiyi raportda da özünü göstərməkdədir. Bu raportu Ə. Ağaoğlunun kamalizmdən müxalifətə keçidinin əsası kimi də başa düşmək olar. Raportda Ə. Ağaoğlu hazırkı prosesdə iqtisadi siyasəti tənqid etməklə yanaşı, partiya içi bürokratiyanı, rüşvəti də tənqid edirdi.

Doğrudur. Ə. Ağaoğlu bu raportunda və ondan sonrakı məqalələrində kamalizmdən ayrılması ilə bağlı heç nə yazmırdı. Ancaq bu da aydındır ki, məhz bu raportdan sonra Ə. Ağaoğlunun yolları Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə ayrılmağa doğru gedir. Sonralar Ə. Ağaoğlu Sərbəst firqə ilə bağlı həmin raportu xatırlayaraq yazırdı: "1926-cı ildə Qaziyə verdiyim yazılı məruzədə bu cür düşüncənin yanlışlığını, hətta Qazinin özünün getdikcə nüfuzunu itirdiyini, firqə başında dayananların hərəkət və ədalarının isə bunun yeganə səbəbi olduğunu açıqca söyləmişdim" (7, 270).

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə ictimai fikrindəki əsas xidmətlərdən biri də Sərbəst firqənin yaranmasında önəmli rol oynamasıdır. Belə ki, həm onun özünün "Sərbəst Firqə xatirələri" əsərindən, həm də müasirlərinin onun haqqında yazdığı məqalə və xatirələrdən məlum olur ki, Ə. Ağaoğlu bu partiyanın yaranmasında və nizamnaməsinin yazılmasında çox iş görmüşdür. Partiyanın proqramın cümhuriyyətçi və millətçi görüşləri birləşdirməsi də bunu deməyə əsas verir. Tədqiqatçı G. Akalın da Ə. Ağaoğlunun bu roluna diqqət çəkərək yazır: "Partiyanın daxili nizamnaməsinə Ə. Ağaoğlu hazırlamışdı (8, 99). Əslində Ə. Ağaoğlu yeni Türkiyə sistemində heç olmasa iki partiyanın olmasının vacibliyini irəli sürənlərdən idi.

Ona görə də Sərbəst Firqə Partiyasının yaranmasını Atatürkün dilindən eşidib təminat olduqdan sonra işə cəsarətlə girişir, nizamnaməsinə hazırlanaqdan başqa, onun strategiyasını da müəyyənləşdirir. İlk vaxtlar partiyanın təbliğatı da yaxşı gedirdi, lakin ictimai-siyasi proseslərin inkişafı yeni yaranan partiyanın özünü buraxmasını zəruri edir. Bu partiyanın bir çox funksionerləri ərizə ilə müraciət edərək yenidən Cümhuriyyət xalq partiyasına daxil olsalar da, Ə. Ağaoğlu buna getmir. Onun bu hərəkəti bütün görəvlərdən alınması və partiya yönətimi ilə əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olur. Sərbəst partiyanı birgə qurduqları iki önəmli dostu Ali Fəthi Okyar və Nuri Conker 1930-cu il 17 kasımda Sərbəst Firqə bağlandıqdan sonra Cümhuriyyət Xalq partiyasına döndükləri halda, Ə. Ağaoğlu bundan sonra heç bir partiyanın üzvü olmamış və sərbəst fəaliyyət göstərməyi üstün tutmuşdur. Onun əvvəl üzvü olduğu partiya qayıtmaması və müstəqil hərəkət etməsi sonrakı ictimai fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmişdir.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə Cümhuriyyətinin və cəmiyyətinin formalaşmasındakı böyük rollarından biri də müxalif fikirliliyi ilə seçilməsi və müxalifət qəzetinin başında durmasıdır.

20-30-cu illər Türkiyə ictimai-siyasi mühitinin mövcud durumuna rəğmən, Ə.Ağaoğlunun yeni cəmiyyət və siyasət prinsiplərindən əl çəkməməsi və cəmiyyəti irəli aparacaq fikirlər söyləməsi onun bu cəmiyyətdəki və demokratik düşüncədəki yerini müəyyənləşdirir. Bu illər Türkiyəsində ictimai fikirdə ən polemik məsələləri irəli sürən və zamanın onun mövqeyinin doğru çıxdığını təsdiq edən bir çox məsələlərdən biri də müstəqil “Axın” qəzetini çıxarmasıdır.

“Axın” qəzeti nəşr olunduğu qısa vaxtda Türkiyə siyasi mühitində özünün yolu ilə tanındı”; qəzetin bütün saylarında, demək olar ki, Türkiyə gündəmini məşğul edən məqalələr, xəbərlər dərc edilirdi. Ə.Ağaoğlu sonuncu baş məqalələrində Türkiyə mətbuatına sanki bir demokratiya, mətbuat azadlığı dərsi keçir. Ə.Ağaoğlu “Axın”da həm də mövcud iqtisadi siyasəti, təkpartiyalı sistemi və hökuməti tənqid etməkdən belə çəkinmirdi. Bu, onun Sərbəst Fırqə partiyasındakı fəaliyyəti ilə tamamilə üst-üstə düşür və bu yolda onun sona qədər getməkdə olduğunu və səmimiyyətini göstərirdi. Buna görə də Haqqı Uyarın yazdığı kimi: “Axın” 1930-cu illər Türkiyəsində Sərbəst Cümhuriyyət qəzeti ilə birlikdə ender nitəlikdəki liberal qəzetlərdən biridir. Dönəmin otaritar ortamında səsi boğulub getsə də və qısa ömürlü olsa da, Türkiyə tarixindəki liberalizmin önəmli guşə daşlarından biridir” (9, 7).

Beləliklə, Ə.Ağaoğlunun öz fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə Türkiyədə yaşadığı bütün dövrlərdə ictimai-siyasi mühitin episentrində olduğunu və son dərəcə kəsərli bir mövqeyə malik publisist, ictimai xadim, fikir adamı olduğunu görürük.

Məqalənin aktuallığı. Ə. Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığını araşdırmaqdan və bu əsərlərin elmi, tarixi əhəmiyyətini üzə çıxararaq dəyərləndirmək, eləcə də Türkiyə mühitindəki, ictimai fikrindəki yerini, rolunu müəyyən etmək baxımından məqalə olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Zəngin yaradıcılığa malik Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığının öyrənilməsi və haqqında yeni araşdırmaların üzə çıxarılması baxımından məqalənin elmi yeniliyi çoxdur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə Ə. Ağaoğlunun Türkiyə və Azərbaycan mühitində rolunu öyrənmək istəyən ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri, magistrantları üçün elmi-nəzəri baza kimi gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. Akçura Y. Türkçülüğün tarixi. Bakı: Qanun, 2010.
2. Özcan U. Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği. İstanbul: Kitabevi, 2010.
3. Ağayev A. Aleml-İslam ve Siyasiyat-ı Ümumiye: Bizim Takib Edeceyimiz Meslek, Sirat-i Müstakim, IV-98-99, 1326
4. Jacob M.Landau, Pan-Turkism in Turkey, a Study of Irredentism, Connecticut, 1981.
5. Şimşir Bilal, Malta sürgünleri, 2 basım, Ankara, Biilgi yayınları, 1985.
6. Malta məktubları, yaxud "burada həyat kurulmuş bir makine gibidir. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2015, 19 sentyabr
7. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
8. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ağaoğlu. Bakı: AzATAM, 2005.
9. Hakkı Uyar, 1930-larda Türkiye Basımında “Liberal Mühəlifet”: Ağaoğlu Ahmetin “Akın” qəzetesi, Toplumsal tarih, sayı, Mayıs 1997.

M. Карахан

Роль Ахмеда Агаоглы в общественном сознании Турции

Резюме

В статье исследуется жизнь и деятельность выдающегося представителя Азербайджанской эмигрантской литературы А.Агаоглы в литературной, общественно-политической среде Турции. Здесь показано, что эмигрировавший в начале XX века в Турцию А.Агаоглы за короткое время присоединился к происходящим здесь процессам и начал широкую деятельность. Его труды в Турецкой прессе на различные общественно-политические темы вывели его на передовую политических процессов. Его ссылка англичанами на Мальту тоже было результатом именно этой деятельности. В Турции 20-30-ых годов деятельность А.Агаоглы была обширной, он участвовал в Свободной Секте и был редактором оппозиционной газеты "Ахын".

Madina Karahan

Ahmad Aghaoghlu's role in Turkish public opinion

Summary

In the article, the life and activities in Turkish literary, social-political environment of the prominent representative of Azerbaijani expatriation literature A.Aghaoghlu are studied. It is expressed that, A.Aghaoghlu, who emigrated to Turkey in the early 20th century has joined the processes here in a short time and acted extensively. His articles on different social and political issues in the Turkish press have brought him to political processes. Also, his exile to Malta by English was just the result of this activity. A. Aghaoghlu's activities were also wide in 20-30s Turkey, participated in the independent sect and was an editor for the opposition newspaper "Akhin".

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019